

PAP LEVENTE

Egyházi történetírás és vallási propaganda Losteiner Leonárd *Chronológiájában* (1777)

A török hódoltság megszűnése, az Erdélyi Fejedelemség betagozódása a Habsburg Birodalomba egészen új helyzetet teremtett az erdélyi valláspolitikai palettán a 18. században. Ez az időszak nagy lehetőségekkel kecsegtette a magyar katolikus egyházat is, nagy lendületet vett az ellenreformáció, a rekatolizáció. Ez fokozottan érvényes az északi és a keleti országrészen. Ugyanakkor a töröktől visszafoglalt országrészekben 150 év után újraszervezik az egyházmegyéket. Ilyen helyzetben szintén fontos volt a birtokviszonyok rendezése. Ennek érdekében mind a világi, de különösen az egyházi szervezetek erőfeszítéseket tettek arra, hogy visszaszerezzék birtokaikat, amihez felkutatták vagy próbálták felkutatni a birtokviszonyukat igazoló régi okleveleket. Ezek az eljárások fegyverként is szolgáltak a katolikus restauráció kezében.

A magyar tudományos történetírás kezdeteit éppen erre a turbulens, mozgalmas korszakra szokták tenni. Ebben is elévülhetetlen szerepe volt a katolikus szerzetességnek, elsősorban a jezsuitáknak. Számukra nem volt ismeretlen ez a fajta munka, hiszen már a korábbi századokban is művelték a történetírást, igaz, ez legtöbbször híjával volt a tudományos alapelveknek, és nem volt saját szempontrendszere. A 16–17. századi jezsuita történetírókat szinte kizárólag csak a rend története érdekelte, és munkásságukban az első helyet nem a forráskritika, hanem az üdvtörténeti aspektus foglalta el.¹ A *Litterae Annuae*² inkább a rendi propagandát és a belső kohéziót szolgálta. Az 1690-es évektől kezdődően a jezsuita történetírás azonban megváltozott, a rend felvállalta, hogy összegyűjti a magyarországi történeti forrásokat, és megszervezi egy nagyszabású egyháztörténeti szintézis előkészítő munkáit.³ Ezeknek természetesen már vannak nyugati mintái, amelyek alapján elindultak ezek a munkálatok. A forrásgyűjtés első jeles képviselői Szentiványi Márton és Hevenes Gábor voltak.⁴ Az Erdélyi Fejedelemség területén a katolikus hit működését, annak ellenére, hogy bevett vallásnak számított, egy sor rendelkezés korlátozta.⁵ Az erdélyi

* A szerző a Sapientia EMTE Csíkszeredai kar Humántudományok tanszékének oktatója.

1 MOLNÁR Antal, *Bzensky Rudolf jezsuita történetíró és az erdélyi örmények = Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*, II, szerk. ÓZE Sándor, Kovács Bálint, Piliscsaba, PPKE, 2007 (Művelődéstörténeti Műhely: Felekezeti és Identitás, 2), 18.

2 Az egyes jezsuita rendtartományok által összeállított évkönyvek: *Litterae Annuae Societatis Jesu*.

3 MOLNÁR, i. m., 18.

4 Értékes munka az 1694-ben Hevenes Gábor által összeállított *Modus materiae conqurendae, pro Annalibus Ecclesiasticis Regni Hung. continuandis, a P. Gabriele Hevenes S. J. compositus et typis datus* c. kézirat; Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, Coll. Kaprinai, B, Tomus 42, 58.

5 Továbbra is megtiltották, hogy a katolikusoknak saját püspökük legyen. Vö. VESZELY Károly, *Erdélyi egyháztörténeti adatok*, Kolozsvár, Róm. Kath. Lyceum nyomdája, 1860, I, 243.

protestáns rendek a 17. századi országgyűléseken megpróbálták a katolikusok vallásgyakorlatát minél szűkebb keretek közé szorítani. Mivel Naprágyi Demeter elűzése⁶ után nem volt Erdélyben katolikus püspök,⁷ az egyházi vezető hiánya megmutatkozott a klérus utánpótlásában is. A *Congregatio de Proganda Fide* 1636-ban az erdélyi ferencesekből szervezte meg az apostoli prefektúrát.⁸ Mindemellett középkori viszonyok voltak inkább jellemzőek a legtöbb helyen. Székelyföldön a papság többsége csekély tudással rendelkezett, házasesetlet éltek, úgynevezett ágyas papok voltak. A papok hiányát pedig a klérushoz nem tartozó licenciátusokkal pótolták, akik még ilyen műveltségi szinttel sem rendelkeztek. A krónikus paphiányt a Székelyföldön működő ferencesek igyekeztek valamelyest enyhíteni.⁹

A Habsburg fennhatóság új politikai és valláspolitikai helyzetet teremtett, az addig hátrányos helyzetű katolikus egyház immár a bécsi udvar által erősen támogatott vallás lett.¹⁰ Ilyés András személyében püspököt is kineveztek, aki bár még ténylegesen nem működik Erdélyben, de a halála után (1712) kinevezett Mártonffy György már ténylegesen itt székel, és aktívan részt vesz az erdélyi vallási és közéletben. A kedvező hátszelet kihasználva, a katolikus egyház – nagyon sok esetben a korábbi korszakban a protestánsokra jellemző, a krisztusi tanítást és törvényességet is nagyban mellőző eljárásokkal¹¹ – igyekszik érvényt szerezni saját érdekeinek (üldözöttből üldöző). A rekatolizációs folyamat egyre nagyobb lendületet kap. Ennek fő iránya a szerzetesrendek (a jezsuiták) betelepítése, illetve a korábban megtűrt terjeszkedésének támogatása. E nagyarányú előretörés eredményeként az oktatás, az iskolahálózat is fejlődésnek indul. Olyan jeles személyiségek oktatnak Erdélyben, mint Fasching Ferenc vagy Illia András.¹² Mindketten a jezsuita történeti iskolához tartoztak; műveik fókuszában Erdély történetének megírása állt.¹³ A jezsuiták mellett a ferences szerzetesek térhódítása volt a legjelentősebb, 1690 és 1746 között tizennéggyel növekedett

6 Az 1610-es beszercei országgyűlésen a püspököt is kitiltják Erdélyből. Vö. JAKAB Antal, *Az erdélyi római katolikus püspöki szék betöltésének vitája a XVII. században*, Kolozsvár, EME, 1944, 5.

7 Még a Bethlen Gábor után kinevezett vikáriusok sem oldották meg a problémát; sem befolyásuk, sem vagyonuk nem volt.

8 MOLNÁR Antal, *Jezsuita misszió Karánsebesen (1625–1642)*, Történelmi Szemle, 41(1999), 127.

9 A csíksomlyói kolostor 1442-től szinte folyamatosan működik, és igyekszik részét kivenni a klérus vagy a klérussegítők (licenciátusok, kántorok, tanítók) hiányának enyhítésében. Vö. P. BENDÉK Fidél, *Ferences kolostorok és templomok*, Csíkszereda, Pallas–Akadémia, 2008, I, 13–230; DARVAS-KOZMA József, *Adalékok a csíksomlyói gimnázium történetéhez: A csíksomlyói ferences kolostor és iskolái*, Csíki Székely Múzeum Évkönyve, 2007–2008, 33–99; SÁVAI János, *A csíksomlyói és a kantai iskola története*, Szeged, Agapé, 1997.

10 MARTON József, *Katolikus egyháztörténet*, Kolozsvár, Stúdium, 2001, 176–177; Uő, *A Gyulafehérvári Vallási Unió (1697–1701): Apor István és Baranyi Pál László szerepe az unió létrejöttében*, Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologia Catholica Latina, 1(2003)/2, 111–113.

11 A négy *recepta religio* rendszerének eltörlése, a protestánsok külföldi kapcsolattartásának ellehetetlenítése stb. Bővebben lásd: *Erdély története*, szerk. KÖPECZI Béla, MAKKAI László, MÓCSY András, SZÁSZ Zoltán, Bp., Akadémiai, 1986, II, <http://mek.oszk.hu/02100/02109/html/317.html> (2016. 10. 10).

12 Mindketten a kolozsvári jezsuita akadémia oktatói voltak.

13 FASCHING Ferenc, *Dacia Siculica seu Descriptio partis Transylvaniae, quam Siculi incolent*, Claudiopoli, 1731; Uő, *Dacia nova ex probatis scriptoribus deprompta*, Caludiopoli, 1743–1744, I–V köt.; ILLIA András, *Ortus et progressus variarum in Dacia gentium et religionum cum Principibus ejusdem usque ad annum 1722*, Claudiopoli, 1730.

a rendházaik száma. Ez a terjeszkedés óhatatlanul együtt járt protestáns templomok elfoglalásával is. Ilyen körülmények között újból felértékelődik a történetírás szerepe. A ferences rendben már a 17. századtól kezdődően egyre nagyobb hangsúlyt kap a különböző provinciák történetének megírása. Az 1676-os rendi káptalan elrendeli, hogy minden provincia nevezzen ki hivatalos történetírót. A magyar királyság területén az első igazi rendtörténeti munkák a 17. század közepétől születnek.¹⁴ Erdélyben is sorra készülnek kisebb-nagyobb munkák, amelyek középpontjában a rend erdélyi története áll.¹⁵ Ezek között fontos helyet foglal el Losteiner Leonárd *Chronologia* című műve.

E kevésbé ismert 18. századi erdélyi történetíró élete és munkássága elsősorban Erdélyhez és Székelyföldre köthető, talán ez a magyarázata annak, hogy nem annyira közismert.¹⁶ Kolozsvárott született 1744-ben, gyermekkorát szintén itt töltötte, középiskolai tanulmányait is szülővárosában végezte, valószínűleg a kolozsvári jezsuita Akadémián. 1761 szeptemberében magára öltötte a ferences rend ruháját, 1767-ben szentelték pappá a kolozsvári ferencesek templomában. Péterffi Márton tartományfőnök kinevezte Losteiner a rend kronológusává. 1802-től Csíksomlyón élt, alkotott, és rendezte a kolostor levéltárát. 1826. május 19-én Csíksomlyón halt meg, és ide is temették el. Legfontosabb műve a *Chronologia Topographico-Chronographica seu Sub specie Annuae Felicitatis et Calamitatis Provinciae Transilvanicae et Siciliae [...]*.¹⁷ A címben szereplő *chronologia*¹⁸ megnevezésztő lehet, hiszen itt nem csupán egy egyszerű naptárról van szó, hanem sokkal in-

- 14 Az előzmények között érdemes megemlíteni Szálkai Balázst, Somlyai Mihályt, Agricola Kristófot, bővebben lásd: MOLNÁR Antal, *A magyar ferencesek hódoltság-képe a 18. században a rendi történetírás és a prédikációk alapján = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004 (Csokonai Könyvtár, 31), 551–562; Uő, *Magyar ferencesek a hódoltságban = Szemelvények a szeged-alsóvárosi ferencesek ötszáz éves történetéből*, szerk. Kiss István Didák, Vass Erika, Szeged, Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2007, 37–61.
- 15 KÁJONI János, *Fekete könyv – Az erdélyi ferences kuztódia története*, ford. MADAS Edit, SZOVÁK Kornél, Szeged, Scriptorum, 1991 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 31); GYÖRFFI Pál, *Az erdélyi ferences kuztódia története*, ford. DOMOKOS Pál Péter, Bp., (k.n.), 1989; LOSTEINER Leonárd, *Chronologia*, Csíksomlyó, 1777, kézirat, Csíksomlyó, Ferences Könyvtár, jelzet: A VI. 7/5254.
- 16 BOROS Fortunát, *Losteiner Leonárd*, Hírnök, 1926/15–16, 332–333; GYÖRGY József, *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*, Kolozsvár, Szent Bonaventura Könyvkiadó, 1930; BENEDEK Fidél, *P. [Halász]-Losteiner Leonárd történetíró 1744–1826*, kézirat, Csíksomlyó, Ferences Könyvtár, jelzet nélkül, 1–28.
- 17 Teljes címe: *CHRONOLOGIA Topographico-Chronographica seu Sub specie Annuae Felicitatis et Calamitatis Provinciae Transilvanicae et Siciliae Descriptio pervetusti Monasterij Csik Somlyoviensis ad Beatam Virginem Visitantem In Feriis Philosophicis jussu Admodum Reverendi P. Martini Péterffi Ordo Fratrum] Minorum Strictoris Observantiae Reformatorem Almae Provinciae Proto-Regis Hungariae S. Stephani in Trassylvania Praedicatoris, Sacrosanctae Theologiae Lectoris Generalis etc., Nec non Actualis Ministri Provincialis edita, ac Venerationi MAGNAE DOMINAE in Thaumaturga Csikiensi AUXILIATRICI contra Haereses dicata a P. Fratre Leonardo LOSTEINER Praefatae Provinciae et Instituti A[rtrium] L[iberalium] M[agistro] et Philosophiae Lectore Ordinario Anno a Partu Virgineo MDCCLXXVII. Csíksomlyó, Ferences Könyvtár, jelzet: A VI. 7/5254. A műről bővebben: PAP Levente, *Losteiner Leonard és Chronológiája = Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter, LENGYEL Réka, Bp., MTA BTK, 2014, 149–157; Uő, *Losteiner Leonárd Chronológiájának lehetséges datálása és forrásai*, Csíki Székely Múzeum Évkönyve, 2015, 189–197.*
- 18 A *kronológiához* mint a történelem segédtudományához lásd: SZENTPÉTERY Imre, *Chronologia*, kiad. GAZDA István, ÉRSZEGI Géza, RAJ Tamás, SZÓGI László, Bp., Neumann Kht., 2006 (Tudománytár).

kább a kitűzött célnak alárendelve, történelmi korszakok sorozatos egymásutániségének megismertetéséről. Ő maga is *annalesként* emlegeti művét, ami sokkal jobban megfelel a valóságnak. Az *annalista* irodalomnak messzire visszanyúló előzményei vannak: egyrészt a római történetírás egyik első megnyilvánulási formája volt, amely a későbbi századok szerzőinél is felbukkan,¹⁹ másrészt a középkori történetírás mondhatni legkedveltebb történelmi műfaja volt. A középkori világkrónika nem más, mint az ókori *annalesek* továbbvitele más finalitással: az időrendbe rakott eseményekben nem annyira a történelmi pontosság, a pártalanság volt az elsődleges szempont, hanem hogy az Isten népének, a *civitas Deinek* dicső, magasztos, folytonos felemelkedését bizonyítsa, szemléltesse.²⁰

Losteiner monumentális művében (közel ezer oldal), jöllehet az erdélyi *custodia* történetét szeretné megírni, fontos szerep jut ugyanakkor Erdély, ezen belül is Székelyföld leírásának. Foglalkozik a székelyek eredetkérdésével, a székely rovásírásról is bővebben értekezik.²¹ A székelyeket, középkori krónikákra és azok későbbi tolmácsolóira támaszkodva, szkíta eredetű népként tartja számon. A székely nép eredetére vonatkozó teóriák részletesebb számbavétele nélkül megjegyezzük, hogy a szkíta eredetelmélet az egyik legkorábbi, és a 17–18. században is még általánosan elfogadott volt.²² Ezt ismeri és fogadja el Losteiner is, és ehhez kapcsolódva a 67. caputnak a következő címet adta: *Tertius Preliminaris Discursus De Conversione Gentis Siculicae ad Fidem Orthodoxam*. Ebben taglalja, hogyan tért a székelység a keresztény hitre. Szerinte a szkíta székelyek nem a honfoglalást követő istváni vagy gézai vallási reform kapcsán lettek keresztényekké, hanem már jóval korábban, az apostoli korban felvették a keresztény hitet.

Azt, hogy a székelyek vagy scythulosok a szkíta Ázsiából származtak már korábban a 6-os szám alatt bebizonyítottuk, amiből úgy ítélem meg, hogy a székelyek korai áttérését a keresztény hitre mintegy már be is bizonyítottam, hogyha előtte a szkíták korai áttérését bebizonyítom.

Nyilvánvaló, amit az Evangélium megjegyez a születendő kiseded szkíta nyáj korai eredetével kapcsolatban.

19 Jöllehet a műfaj megteremtőjének Fabius Pictort tekintik, de Livius vagy Tacitus is kapcsolható e műfajhoz. Az *annales* ősi eredetéhez lásd: TAKÁCS Levente, *M. Furius Camillus: Egy római hős a római történetírás tükrében*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2008, 55–58.

20 HÓMAN Bálint, *A magyar történetírás első korszaka*, Minerva, 2(1923), 11–40.

21 Lakatos István *Siculia c.* művéből veszi át azt.

22 ANONYMUS, *Magyarok cselekedetei*, KÉZAI Simon, *Magyarok cselekedetei*, ford., jegyz. BOLLÓK János, VESZPRÉMY László, Bp., Osiris, 1999; HORVÁTH János, *A hun-történet és szerzője*, ItK, 67(1963), 446–476; KÉZAI Simon, EMERICUS Szentpétery, *Scriptores rerum Hungaricarum*, Bp., Szent István Társulat, 1937–1938, I, 161–163; vö. HUNFALVY Pál, *Magyarország ethnographiája*, Bp., MTA, 1876, 299; Uő, *A székelyek: Felelet a székelyek scythia-hun eredetiségére*, Bp., Franklin Társulat, 1880; PAULER Gyula, *A magyarok megtelepedéséről*, Száz, 11(1877), 395; BOROVSKY Samu, *A hun-magyar rokonságról*, Ethn, 5(1894), 100; SEBESTYÉN Gyula, *Avarok-e a mai székelyek?*, Ethn, 9(1898), 419–420; NÉMETH Gyula, *A székelyek eredetének kérdése*, Száz, 69(1935), 129–156; GYÖRFFY György, *A székelyek eredete és településük története = Erdély és népei*, szerk. MÁLYUSZ Elemér, Bp., Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, 1941, 35–86; HORVÁTH, *A hun-történet... i. m.*, Bővebb szakirodalmi összefoglaló és áttekintés: KORDÉ Zoltán, *A székelykérdés története*, Székelyudvarhely, Infopress, 1991 (Múzeumi Füzetek, 4).

Nicephorus a *Historiae* 2. könyv 39. fejezetében – Baronius közlése alapján – azt állítja, hogy Kr. u. 44-ben András kieszközölte, hogy elküldjék Kappadókiába, ti. Galatiába a pogányokhoz; majd, miután ezeket mind bejárta, eljutott a szkíták pusztaságaira, a Fekete-tenger vidékére, annak északi partjaihoz, sőt magába Bizáncba is (ma Konstantinápolynak hívják Nagy Konstantinról). Azután Trákiában járt, majd hosszú időn keresztül járta az összes tartományt, szent beszédekkel és csodás előjelekkel dicsőítve Krisztust.

Antoninus Pius császár idején a második században Iustinus filozófus *Dialogusában* nem habozott a következő kijelentést tenni: *Nincs egyetlen halandó, akár barbár, akár görög vagy bármilyen más népből való, akárhogy is hívnák őket, Hamaxobioi, még a ház nélküli, sátrakban lakó és az állatokkal együtt élő nomádoknál sem, akik között a megfeszített Jézus neve által ne kérnének, és ne adnának hálát mindenek Teremtő Atyjának.* Ezt írja Justinus *Adversus Iudaeos* c. könyvének 7. és 8. fejezetében.

Szintén erről tudósít Tertullianus, a második századi író, amikor a következőket írja: *(Britanniának [..]) azon részei, ahová a rómaiak nem tudták betenni a lábukat, mégis ma már Krisztusnak hódolnak, úgy szintén a szarmaták, dákok, germánok és szkíták [...].*²³ Úgy vélem ezekből eléggé nyilvánvaló, hogy a szkíta vidéken (ebben az időben ugyanis nemcsak szkíták éltek itt) már a kezdetektől nem csupán a szkíták, hanem a dákok is ismerték Krisztus hitét.²⁴

Az idézett rész bevezetőjében a szerző világosan ecseteli azt a gondolatmenetet, amelynek segítségével – úgy véli – bebizonyíthatja elméletének igazát. Feltevését négy forrásra alapozza:

23 Ad. Iud. VII, 5. Az eredeti szövegből idézett rész szövegkörnyezete itt, egy kis módosítást követel a fordításban.

24 „Siculos Seu Scythulos ex Scythia Asiatica ortum duxisse jam supra nro 6-tum exhibuimus; ex quo arbitrabor non abs re primam Siculorum ad salvificam fidem conversionem quasi a limine jam demonstrasse si Scytharum primaevorum conversionem probavero; quod autem ad primum nascentis pusilli gregis exordium Scythis innotuerit Evangelium restatur. Nicephorus Hist. lib. 2. cap. 39 relatus a Baronio ad annum Christi 44 ubi ait Andrea obtigit ut ad gentes mitteretur in Cappadociam scilicet Galatiam – quibus peragratis – accessit ad Scytharum solitudines, ad uttride pontum Euxinum, orasque septentrionales ad ipsum quoque Bizantii solum (hodie Constantinopolim a Constantino magno vocatum) deinceps Thracia – peragravit in omnibus iis provinciis longo tempore sermonibus divinis, prodigiisque mirificis Christum glorificans. [...] tempore Atonii Pii Imperatoris saeculo secundo Iustinus Philosophus in Dialogum suum referre non dubitaverit sequentia: Ne unum quidem est genus mortalium sive barbarorum, sive Graecorum sive etiam aliorum omnium quocunque appellentur nomine vel Hamaxobiorum vel Nomadum domo carentium vel in tentoriis viventium et cum pecoribus vitam tollerantium in quos per nomen Crucifixi Jesu supplicationes, et gratiarum actiones Patri et Fabricatori rerum omnium non fiant. Haec Justinus lib. Adversus Iudaeos c. 7 et 8. Non minus docet Tertullianus secundi saeculi scriptor ubi sequentia habet: – inaccessa loca Romanis, Christo vero subdita et Sarmatarum, et Dacorum et Germanorum et Scytharum – in quibus omnibus Christi nomen, qui jam venit, regnat. Ex his, satis ut reor patet jam ad initium oris Christiani (quo tempore necdum Scytharum examina superant) non tantum Scythis sed et Dacis Christi fidem innotuisse.” *Chronologia*, 67.

- 1) Az evangélium (anélkül, hogy megjelenne a pontos helyet)
- 2) Niképhórosz Kallisztoz Xanthopulosz *Historia ecclesiasticája*
- 3) Iustinus: *Dialogus cum Iudeo Tryphone*
- 4) Q. S. F. Tertullianus: *Adversus Iudaeos*

Azt, hogy pontosan melyik bibliai helyre gondolt, nem olyan nehéz kideríteni, hiszen a felsorolt auktorok kontextusából könnyen kiolvashatjuk. Olyan szövegrészről lehet szó, amit mások is használnak hasonló összefüggésben, például a románok vagy az ukránok korai kereszténységét hangoztató nézetekre.²⁵ A Kolosszéieknek írt levél megfelelő helye így szól: *Itt már nincs görög vagy zsidó, körülmetélt vagy körülmetéletlen, barbár vagy szittyá, szolga vagy szabad, hanem Krisztus minden mindenben.*²⁶

Ebből azonban arra következtetni, hogy a szkíták vagy a Fekete-tengertől északra élő népek *de facto* keresztények lettek volna már az apostoli korban, igen merész következtetés. Pál apostol az előbbi helyen inkább arra mutatott rá, hogy a kereszténység a nemzetiségi határokat túllépve új identitással rendelkezik, amelyben igazából nincs különösebb szerepe annak, hogy valaki zsidó vagy sem, ebben az esetben a szkíta nevet csak általános fedőnévként használták az egyetemes kereszténység közösségének kifejezésére.²⁷

Niképhórosz Kallisztoz Xanthopulosz (1256?–1335?) bizánci pap volt. Irodalmi munkássága rendkívül szerteágazó, a liturgikus keresztény irodalomtól kezdve az egzegétikai munkákon át egészen az irodalmi jellegű művekig. A 16–17. századi Európában újra felfedezték, és szinte *bestseller*nek számított.²⁸ Ennek oka az egyre terjedő protestantizmus volt. A katolikusok és protestánsok között kiéleződő hitviták alkalmával mindenki a saját vallását szerette volna az igazi, meg nem romlott keresztény vallás továbbvivőjeként feltüntetni. Sorra születnek meg mindkét oldalon a nem kis célzatossággal összeállított egyháztörténetek: protestáns oldalról a *Magdeburgi*

25 Dumitru MANOLACHE, *Andrei, Apostolul lupilor*, București, Dacica [2000] 2008; Alexandru ISVORANU, *Cuvântul lui Dumnezeu propovăduit de Sfântul Apostol Andrei strămoșilor neamului românesc*, Mitropolia Olteniei, 52(2000), 97–105.

26 Kol 3, 10–11, vö. Róm 10, 12; Kol 12, 13; Gal 3, 28; 6, 15; Kol 14, 11. A bibliai idézetek a következő szerint: *Biblia: Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*, Bp., Szent István Társulat, 1976⁵ [2010].

27 Joachim GNILKA, *Der Kolosserbrief = Herders Theologischer Kommentar zum Neuen Testament*, eds. Alfred WIKENHAUSER, Anton VÖGTLE, Rudolf SCHNACKENBURG, Freiburg–Basel–Wien, Herder, 1980, 189–192; Magda KSENİJA, *Paul's Territoriality and Mission Strategy: Searching for the Geographical Awareness Paradigm Behind Romans*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2009, 95–96; Henry LECLERCQ, *Scythie = Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, XV/1, Ronchinne – Smedt (de), Paris, Letouzey & Ané, 1950, 1100; M. GIRARDI, *Gli «sciti» fra mito e storia nei Cappadoci*, *Classica et Christiana*, 1(2006), 112–113; Angela STANDHARTINGER, *Studien zur Entstehungsgeschichte und Intention des Kolosserbriefes*, Leiden, Boston, Köln, Brill, 1999, 362. A bibliai hely alternatív értelmezéséhez, valamint szkíták megjelenéséhez a Szentírásban lásd: PÁSZTORI-KUPÁN István, *A szkíták a Szentírásban*, *Az Út*, 30(2004), 5–18, 71–85.

28 Rövid idő alatt több kiadást is megért munkája: Johannes LANGUS, *Annalium ecclesiasticorum et historiarum sacrarum libri XVIII, Authore Nicephoro Callisto* Basel 1553; további kiadások: 1560 Antwerpen, 1562 Párizs, 1588 Frankfurt; francia fordítással: Johannes LANGUS, *Nikephorou Kallistou [...] Ekklesiastikes historias biblia 18: Nicephori Callisti filii Xanthopuli Ecclesiasticae historiae libri 18*. trad. Fronton LE DUC, Paris, Sump. Seb. et Gab. Cramoisy, 1630.

Centuriák,²⁹ amire a katolikus válasz Baronius *Annalése*³⁰ volt. A bizonyítási és érvelési kényszer szülte helyzetben újra felfedezik a már szinte elfeledett, ókeresztény és középkori szerzőket. Így kerül előtérbe Niképhorosz *Historia Ecclesiastica* című műve is.³¹ Ezt elsősorban korábbi szerzők kivonatolásával írta meg, köztük van: Szozomenosz, Theodorétosz, Szókratész Szkholasztikosz és Euszébiosz.³² Ez utóbbi művéből származik (aki Órigenésztől veszi) az a vélemény, miszerint Szent András apostol a szkíták között végzett hittérítői munkát.³³ Ebben a kijelentésben többen újabb tanúbizonyságát látták a térségben élők apostoli kereszténységének.³⁴ Euszébiosz valójában egy létező hagyományt, egy *paradosist* említ, amelynek valós voltát igazolandó még további bizonyosságokra lenne szükség.³⁵ Tárgyilagosan ítélve az állítást alátámasztani szinte lehetetlen, sokkal valószínűbb, hogy Szent András, mártíromságának színhelyén, hellyén földön fejtett ki térítő tevékenységet.³⁶ A szentírási szövegek sem szólnak bővebben erről az esetről; az utolsó információ Andrásról, amit a Szentírásban találunk, az, hogy a Mennybemenetel után együtt volt a többi apostollal, és várták a szentlélek eljöveteletét.³⁷ Ez újabb feltételezésre adott okot, miszerint András testvérével, Péterrel együtt bejárta Pontust, Galatiát, Kappadókiát, Ázsiát, és miután Péter visszatért Rómába, ő a Fekete-tenger körüli népekhez ment volna téríteni. Ez azonban csak egy egyszerű feltételezés, hiszen az Apostolok Cselekedetei megszerkesztésének időpontjáig bizto-

29 *Ecclesiastica Historia integram ecclesiae Christi ideam quantum ad locum, propagationem, persecutionem, tranquillitatem, doctrinam, haereses, ceremonias, gubernationem, schismata, synodos, personas, miracula, martyria, religiones extra ecclesiam: singulari diligentia et fide ex vetustissimis et optimis historicis, patribus et aliis scriptoribus congesta per aliquot studiosos et pios viros in urbe*, ed. FLACIUS Matthias, WIGAND Johann, JUDIX Mattheus, KÖPPE Martin, Basileae, Oporinus, 1559–1574.

30 Caesare BARONIUS, *Annales ecclesiastici a Christo nato ad annum 1198*, I–XII, Roma, 1588–1607.

31 Franco MORMANDO, *Pestilence, Apostasy, and Heresy in Seventeenth-Century Rome = Piety and Plague: From Byzantium to the Baroque*, ed. Franco MORMANDO, Thomas WORCESTER, Kirksville, Truman State University Press, 2007, 268–276.

32 Werner PORTMANN, Hartmut LEPPIN, Josef RIST, Christoph MARKSCHIES, Joachim GRUBER, Karl-Heinz UTHEMANN, *Eusebius = Brill's New Pauly*, ed. CANKI Hubert, SCHNEIDER Helmuth, Brill Online, 2015, <http://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-pauly/eusebius-e406900> (2015. 11. 25).

33 *Historia Ecclesiastica*, II, XXXIX, *Epélthe ge mén kai tén hé tóni Anthrópophagón ónomata, hé te Skhúthón eréma [...]* Migne PG alapján. „Miután ezeket bejárta (Kapp., Gall., Bith.) belépett arra vidékre is, amit az Emberevőkének mondanak, és a szkíták pusztaságaira is [...]” (saját fordítás). Vö. *Eus., HE*, III, 1, 1–3.

34 Emilian POPESCU, *Creștinismul la români: Rădăcinile lui răsăritene*, Biserica Ortodoxă Română, 109(1991), 100; Uő, *Izvoarele apostolice ale creștinismului românesc: Sfântul Apostol Andrei și Tomisul*, Studii Teologice, 46(1994), 80–88; Uő, *Sources concernant la mission du Saint apôtre André sur le territoire de la Roumanie, Études byzantines et post-byzantines*, III, Bucarest, Editura Academiei Române, 1997, 9–18; Petro B. T. BILANIUK, *The Apostolic Origin of the Ukrainian Church*, Parma, Ohio, 1988, 61–70.

35 Adolph HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, Leipzig, Hinrichs'sche Buchhandlung, 1924 (4), I, 109–110, II, 548; Éric JUNOD, *Origène, Eusèbe et la tradition sur la répartition des champs de mission des apôtres (Eusèbe, Histoire ecclésiastique, III, 1–3.) = Les actes apocryphes des Apôtres: Christianisme et monde païen*, ed. François BOVON et al., Genève, Labor et Fides, 1981, 33–248.

36 A románok apostoli kereszténységének a kérdését tudományos alapon elemzi: Nelu ZUGRAVU, *Fontes historiae daco-romanae christianitatis: Izvoarele istoriei creștinismului românesc*, Iași, Bibliotheca Patristica Iassiensis, I, Editura universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2008, 23–30; Uő, *Histria XIII și câteva probleme ale creștinismului timpuriu dobrogean*, *Classica & Christina*, 3(2008), 261–289.

37 Vö. ApCsel 2, 1–13.

san nem volt semmi információ András apostol szkítiai jelenlétéről. Az 1. században nem létezett Szent András szkíta földi térítésének a kultusza, ez inkább a második századi apokrif irodalom terméke.³⁸ A 2. századtól kezdődően egyre inkább virágozik az apokrif irodalom, amelynek többek között feltett szándéka volt, hogy a már létező egyházi hagyománnyal párhuzamosan olyan hagyományokat hozzon létre, amelynek elsődleges célja az volt, hogy bebizonyítsa némely eretnek zsidó–keresztény csoportok őskeresztényi státuszát.

Iustinus³⁹ (100?–160) Sichemben⁴⁰ született pogány család gyermekeként. Bölcséleti iskolába járt. Művei közül csak kettő maradt ránk: *Apologia*, *Dialogus cum Iudeo Tryphone*. Ez utóbbi megtérésének történetét mutatja be. Iustinus tudatosan kereste Istent a különböző filozófiai iskolákban, azonban egy beszélgetésnek köszönhetően megtalálta a kereszténységet, és úgy érezte, hogy abban felfedezte az Istent. Fontosnak tartotta a keresztény hit védelmét. Ezt egyfelől a zsidó principiumok ősi volta, az új vallás tisztasága, az új valláshoz tartozók szigorú erkölcssei, az állam hivatalai és különösen a császár személye iránt tanúsított lojalitás; másfelől a pogányok feslett életének a bemutatása, az életvitelük erkölcstelen volta szolgálták.⁴¹

*Dialogus*át szintén a 16–17. századi vallási villongások hozták előtérbe.⁴² Ebben azt állítja, hogy Jézus nevét ismerik és tisztelik világszerte: „Ezzel szemben egyáltalán nincs az emberiségnek olyan nemzete, legyen barbár vagy görög, vagy bármilyen néven nevezendő, lovas nép, vagy nomád, sátorlakó, melyek között ne ajánlanának fel imákat és hálaadásokat a megfeszített Jézus neve által a mindenség Atyjának és Teremtőjének.”⁴³ Az eredeti görög nyelvű szövegben megjelenik a *hamaxobiósz* (ov).⁴⁴ A Liddle–Scottban szereplő szócikknél van egy rövid utalás Porphüriosz *De abstinentia*⁴⁵

38 *Acta Andreae*, ed. Jean-Marc PRIEUR, Turnhout, Brepols Publishers, 1989 (Corpus Christianorum Series Apocryphorum [CCSA], 5), 413–414. A kérdéshez lásd még: Francisc DVORNIK, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of Apostle Andrew*, Cambridge (Massachusetts), HUP, 1958 (Dumraton Oaks Studies), 138–300. JAKAB Attila, *Az apostolok utazásai az apokrif cselekedetekben*. Ókor IV, 4(2004), 39–42.

39 Thomas Johann BAUER, *Justinus Martyr (Justin Martyr) = Oxford Dictionary of the Christian Church*, 3rd ed., Brill's New Pauly Supplements I – Volume 2: *Dictionary of Greek and Latin Authors and Texts*, eds. Manfred LANDFESTER, Brigitte EGGER, Leiden, Brill, Online, 2015; http://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-pauly-supplements-i-2/iustinus-martys-justin-martyr-COM_0125 (2015. 11. 25).

40 Ma Náblusz (Palesztina).

41 David ROKEAH, *Justin Martyr and the Jews*, Leiden, Brill, 2002.

42 *Sancti Iustini philosophi et martyris cum Tryphone Judaeo Dialogus*, ed. Johannes LONGUS, Henri ESTIENNE II, Samuel JEBB, Christian KORTHOLT, London, INNYS Gul. & Joh., 1719, 342. Losteiner azonban nem pontosan ezt a szöveget idézi, kisebb eltérések vannak.

43 Dial. 117. „ude en gar holós esti to genos anthrópón, eite barbarón eite Hellénón eite haplós hótiniun onomati prosagoreuomenón, é hamaxobión é aokión kalumenón, é en skénais kténotrophón oikuntón, en hois mé dia tu onomatos tu stauróthentos Iésu euchai kai euchyristiai tó patri kai poiété tón holón ginóntai.” Itt az eredeti görög nyelvű szöveg magyar fordítását közöljük: Justinus: *Dialogus cum Tryphone (Párbeszéd a zsidó Trifonnal)*, ford. LADOCSE Gáspár, Bp., SZIT, 1984 (Ókeresztényen Írók, 8), 279.

44 Amennyiben a szó jelentését megnézzük a Liddle–Scottban, a következőket találjuk: living in wagons, as nomad tribes do; <http://stephanus.tlg.uci.edu/lj/#eid=5172&context=lsj&action=hw-list-click> (2015. 11. 25).

45 I. sz. 233 és 305 között élő neoplatonista filozófus; a *De abstinentiában* rövid táplálkozástörténetet állít össze, kritizálja az állatáldozatok bemutatását, és hangsúlyozza a vegetáriánus táplálkozás jótékony hatását. Bővebben: Michael CHASE, Roger HARMON, *Porphyrios = Der Neue Pauly*, Stuttgart, 2001, X, Sp. 176.

című művére. Itt a *hamaxobiósz*t a szkíta tulajdonnév jelzőjeként találjuk: *hamaxobioisz Szküthaisz*.⁴⁶ Tehát amennyiben csupán a szó alapjelentését vesszük figyelembe, nem találjuk az idézett szövegrészben a szkítákat.⁴⁷ Itt egy esetleges interpretációról lehet szó, amely a sátorlakókat a szkítákkal azonosítja. Így azonban még sok más nomád nép korai kereszténységét is be lehetne akár bizonyítani.

A iustinusi szövegrész megértését nagyban segíti a negyedik és egyben utolsó bizonyíték, Quintus Tertullianus Septimius Florens *Adversus Iudaeosa*. Tertullianus pogány családból született Karthágóban (160).⁴⁸ Minden valószínűség szerint tipikus pogány római családi környezetben nevelkedett. Kiváló nevelésben részesült, különösen a jog és a retorika terén volt jártas.⁴⁹ Valószínűleg 193-ban keresztény hitre tért. Megtérésének okát nem említi, de vélhetően nem a filozófiai rendszerek összehasonlítása indította erre a döntésre, hanem a keresztény vértanúk helytállása. Jogi, irodalmi és filozófiai műveltségét a keresztény hit szolgálatába állította. Halálának pontos időpontja sem ismert, nagy valószínűséggel annyi állapítható meg, hogy 220 után következett be. Tertullianus kiválóan ismerte a latin és görög filozófiát és irodalmat. Műveinek nagy részét széles közönségnek szánta, elsősorban keresztényeknek, de pogányoknak és zsidóknak is. A korai egyház berkeiben ismerték és elismerték munkásságát. Lactantius például nem kedvelte stílusát,⁵⁰ mások viszont, mint Cyprianus, mesterként tisztelték, ha hihetünk Hieronymus állításainak.⁵¹ A 4. századdal kezdődően csökkent a népszerűsége, nem olvasták, és nem is másolták műveit. Munkásságával szemben a legnagyobb ellenvetés nem az volt, hogy hamis tanításokat tartalmaznak – erre maga Augustinus tér ki⁵² –, hanem az, hogy az egyházat a szentek testének tekintette, és elvetette a kompromisszum lehetőségét a világgal. Az egyház egészen más irányban fejlődött: birodalmi vallás lett belőle, vallási monopóliumra tett szert, ez pedig arra sarkalta, hogy nyisson a különböző népek felé, s szélesítse társadalmi horizontját. Ilyen körülmények között Tertullianus nem kerülhette el a cenzúrát. A *Decretum de libris recipiendis et non recipiendis*, amelyet valószínűleg tévesen Gelasius pápának tulajdonítottak, végül proskribálta műveit.⁵³

A 6. századtól kezdődően újból említik műveit,⁵⁴ de nagyobb érdeklődés csak később mutatható ki: nem kevesebb, mint 20 kézirat áll rendelkezésünkre a 15. századból. A nagyfokú érdeklődés köszönhető annak is, hogy új vallási forrongások kezdődtek Európában, és Tertullianus eretnekek, zsidók és pogányok elleni polémiája kapóra jött a különböző szócsatákban. A Tertullianus iránti érdeklődés nem annyira *antiquarius* jellegű volt, hanem inkább aktualizáló. Saját koruk polémiáinak előképül szolgáltak

46 *De abstinentia*, III, 15.

47 SZENCI MOLNÁR Albert *Dictionarium*ában 1604 a következő szerepel: *Hamaxobii – muszka népek*.

48 Timothy D. BARNES, *Tertullian: A Historical and Literary Study*, Oxford, Clarendon, 1971.

49 *Eus. Hist.*, II, 2, 4.

50 *Div. Inst.*, V, 1, 3.

51 *De vir. ill.*, LIII.

52 *De haer.*, I, 86.

53 *Decretum Gelasianum*, III, 5; <http://www.thelatinlibrary.com/decretum.html> (letöltés: 2015. 11. 25).

54 Például Sevillai Szent Izidor is említi műveit (Chron. 81).

a kora keresztény időszak vitái. Tertullianusra e viták során (pl. a pápai függőség, a szentségek stb. kérdéséről) tekintélyként lehetett hivatkozni, így végül a pápák és egyes zsinatok (pl. a tridenti, a II. vatikáni) is felhasználták írásait.

Az *Adversus Iudaeos* megítélése szintén változott az idők folyamán, de nagyobb érdeklődés iránta szintén a 16–18. századi hitvitáknak köszönhető. A szerző a keresztény egyház ellen zsidó részről felhozott vádakat igyekszik rendre megcáfolni, és mintegy *retorsio criminis*ként azokat a zsidók ellen fordítani, ugyanakkor bebizonyítani, hogy a krisztusi hit minden elébe gördített akadály ellenére elterjedt szerte a világban.⁵⁵

Ki másban hittek volna ezek a pogányok: „pártusok, médek, elamiták és Mezopotámia, Örményország, Frigia, Kappadokia, Pontus, Ázsia és Pamphylia lakói, Egyiptom telepei, Afrikának a Kyrénén túli területein élők, rómaiak és egyéb jövevények”,⁵⁶ s kiblen hittek akkoriban a Jeruzsálemben lakó zsidók, és más népek is, mint például a sokféle gaetulus meg a mórok téres határai, Hispánia összes peremrésze, Gallia változatos népei, Britannianak pedig azon részei, ahová a rómaiak sem tudták betenni a lábukat, mégis ma már Krisztusnak hódolnak, szarmaták, dákok, germánok és szkíták, továbbá sok elszigetelt nép, vidék és számunkra ismeretlen sziget, amelyet nem is tudunk felsorolni? Mindezekben a helyeken Krisztus neve uralkodik, aki már eljött; előtte ugyanis minden város kapuja nyitva áll, és egy sincs bezárva, aki előtt a vasreteszek utat nyitnak, és az ajtók kitérülnek.⁵⁷

Ennek a helynek egyesek abban vélik felfedezni szépséghibáját, hogy igazából a Tertullianus által emlegetett szkíták nem mások, mint a római provincia, Moesia Inferior lakói (Scythia Minor, a mai Dobrudzsa), s akkor a kérdés tulajdonképpen okafogyottá válik. Ezt általában arra alapozzák, hogy az idézett szövegben jellegzetes római közigazgatási terminusokat használ⁵⁸ a szerző, és ennek következtében a népek is ezekhez a fogalmakhoz kapcsolhatók, tehát provincián belüli népekről van szó.⁵⁹ Ha azonban magát a szöveget olvassuk, szembeötlik, hogy a szöveg vége fele a szkítákat más isme-

55 *Uo.*, 130.

56 *Vö. ApCsel* 2, 9–10.

57 „In quem enim alium universae gentes crediderunt nisi in Christum qui iam venit? Cui etenim crediderunt gentes, Parthi et Medi et Elamitae et qui habitant Mesopotamiam Armeniam Phrygiam Cappadociam, incolentes Pontum et Asiam Pamphylia, immorantes Aegypto et regiones Africae quae est trans Cyrenen inhabitantes, Romani et incolae, tunc et in Hierusalem iudaei et ceterae gentes, ut iam Gaetulorum varietates et Maurorum multi fines, Hispaniarum omnes termini et Galliarum diversae nationes et Britannorum inaccessa Romanis loca Christo vero subdita et Sarmatarum et Dacorum et Germanorum et Scytharum et abditarum multarum gentium et provinciarum et insularum multarum nobis ignotarum et quae enumerare minus possumus? [5] In quibus omnibus locis Christi nomen qui iam venit regnat, utpote ante quem omnium civitatum portae sunt apertae et cui nullae sunt clausae, abante quem ferreae serae sunt comminutae et valvae aerae sunt apertae.” *Adv. Iud.*, VII, 4–5.

58 „[...] provinciae, fines, termini”. *Uo.*, VII, 4.

59 Alexandru SUCEVEANU, *Histria XIII, La basilique épiscopale*, București, Editura Academiei, 2007, 132–133.

retlen népekkel⁶⁰ és szigetekkel együtt⁶¹ említi. A dák, germán, szarmata vagy szkíták népek egyike sem tipikusan római alattvaló, ráadásul érdekes, hogy a római Dacia provincia körüli körben helyezkednek el. Nyugatra a szarmaták, tőlük északra germánok, ettől keletre az ún. szabad dákok, s végül a dákoktól délre a provinciától keletre a szkíták.⁶² Továbbá Tertullianus arra is felhívja a figyelmet, hogy Jézus Krisztus neve mindenhol uralkodik,⁶³ és minden kapuzár kinyílik előtte.⁶⁴ Ki más tudna uralkodni az egész világ fölött, teszi fel továbbá a kérdést, hiszen minden egyes uralomnak véges határai vannak? Neves ókori hadvezérek (Salamon király, Nabukodonozor, a makedón Nagy Sándor), de még a híres rómaiak sem tudják uralmukat kiterjeszteni mindenhová.⁶⁵ Ebből inkább az látszik valószínűnek, hogy Tertullianus nem a provinciálakókra gondol, hanem a birodalom határain kívül eső népekre, köztük a szkítákra is. Ezt bizonyítja az is, hogy más műveiben is többször említi a szkítákat, de ezek alapján sem gondolhatunk valamilyen birodalmon belüli népre. Azt írja velük kapcsolatban, hogy a szkíták nagyon zord, hideg vidéken laknak,⁶⁶ Dianának emberáldozatot mutatnak be,⁶⁷ a halott hozzátartozóikat megeszik,⁶⁸ és előzönlötték a perzsákat,⁶⁹ a filozófia meg egyáltalán nem érdekli őket.⁷⁰ Az eretnek Markiőről azt állítja, hogy még a szkítánál is gyűlöletesebb.⁷¹ Be kell vallanunk, ezek a megjegyzések nem valami hízelgők.

60 „[...] abditarum multarum gentium et provinciarum”. *Adv. Iud.*, VII, 4.

61 „[...] insularum multarum nobis ignotarum et quae enumerare minus possumus”. *Uo.*

62 Köszönöm a megjegyzést Takács Levente kollégának.

63 „[...] omnibus locis”. *Adv. Iud.*, VII, 5.

64 „[...] ante quem omnium civitatum portae sunt apertae”. *Uo.*

65 „Quis enim omnibus gentibus regnare potuisset, nisi Christus dei filius qui omnibus regnaturus in aeternum nuntiabatur? Nam si Solomon regnavit, sed in finibus Iudaeae tantum: a Bersabee usque Dan termini regni eius signantur; si vero Babyloniis et Parthis regnavit Darius, ulterius ultra fines regni sui non habuit potestatem in omnibus gentibus; si Aegyptiis Pharaon vel quisque ei in hereditario regno successit, illic tantum potitus est regni sui dominium; si Nabuchodonosor cum suis regulis, ab India usque Aethiopiam habuit regni sui terminos; si Alexander Macedo, non amplius quam Asiam universam et ceteras regiones quas postea devicerat tenuit; [8] si Germani, adhuc usque limites suos transgredi non sinuntur. Britanni intra oceani sui ambitum clausi sunt, Maurorum gentes et Gaetulorum barbariae a Romanis obsidentur, ne regionum suarum fines excedant. Quid de ipsis Romanis dicam, qui legionum suarum praesidiis imperium suum muniunt nec trans istas gentes porrigere vires regni sui possunt?” *Adv. Iud.*, VII, 6–9.

66 „Ceterum si aeris rigor thesaurus est animae, extra Germanias et Scythias et Alpes et Argaeos nemo debuit nasci.” *De anima*, XXV, 7.

67 „Sed enim Scytharum Dianam aut Gallorum Mercurium aut Afrorum Saturnum hominum uictima placari apud saeculum licuit, et Latio ad hodiernum Ioui media in urbe humanus sanguis ingustatur, nec quisquam retractat aut non rationem praesumit aliquam aut inaestimabilem dei sui uoluntatem.” *Scorpiace*, VII, 6.

68 „Aiunt et apud quosdam gentiles Scytharum defunctum quemque a suis comedi.” *Apol.*, IX, 9.

69 „Scythae exuberant Persas Phoenices in Africam eructant, Romanos Phryges pariunt, Chaldaeam semen in Aegyptum educatur, dehinc, cum inde transducitur Iudaea gens est.” *Pall.*, II, 6.

70 „Aut si Privilegium philosophorum est, et utique Graecorum, quasi non et Scythae et Indi philosophentur, cur neminem se retro meminit Epicurus, neminem Chrysippus, neminem Zeno, ne ipse quidem Plato, quem forsitan Nestorem credidissemus ob mella facundiae?” *De anima*, XXXI, 6.

71 „Sed nihil tam barbarum ac triste apud Pontum quam quod illic Marcion natus est, Scythia tetrior, Hamaxobio instabilior, Massageta inhumanior, Amazona audacior, nubilo obscurior, hieme frigidior, gelu fragilior, Istro fallacior, Caucaso abruptior.” *Adv. Marc.*, I, 1, 4.

Mindezek után az látszik valószínűnek, hogy itt sokkal inkább egy retorikai alakzattal, egy szónoki kérdéssel van dolgunk, ahol a szkíták stilisztikai eszközként szerepelnek a szövegben, olyan eszközként, amelynek természetesen nem marad el a maga retorikai hatása. Kimutatták azt is – számba véve a 2–4. századi keresztény szerzőknél szereplő, kereszténnyé vált népek lajstromát, földrajzi, filozófiai, historiográfiai és nem utolsósorban ókeresztény forrásokat⁷² –, hogy azoknak nem annyira statisztikai szerepük van (a szerzők maguk nem is törekedtek azok valóságalapjának felkutatására, bizonyítására), hanem csak jól hangzó retorikai eszközként használták a barbár népek felsorakoztatását. Ennek a formulának a népszerűsége pedig egészen a középkorig töretlen volt. Tehát a tertullianusi helyből arra következtetni, hogy a székelyek egész korán, más népekkel együtt, keresztények lettek volna, igencsak merész következtetés.

Ezek után megállapíthatjuk, hogy a losteineri teória a felhozott bizonyítási tételek alapján nem állja meg a helyét. Szerzőnk ennek ellenére sem vádolható kontárkodással, hiszen első látásra valószínűnek tűnhetett az elmélet, ráadásul elképzelése fület melengető muzsika lehetett egyesek számára, különösen egy olyan kontextusban, amikor a székelyek egy része, akik a protestáns vallást követték, a rekatolizációs folyamat célközösségévé vált. Az adott történelmi kontextusban a székelyek ősi, romlatlan kereszténysége akár vallási propaganda eszközeként is szolgálhatott.

72 Vö. Zsolt 19 (18), 2a, továbbá Mt 24, 14; 28, 19; ApCsel 1, 8; Róm 10, 18.